ISSN No.0973-2845

वर्ष ६२ । अंक २४७ । जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२४

समाज प्रबोधन पत्रिका

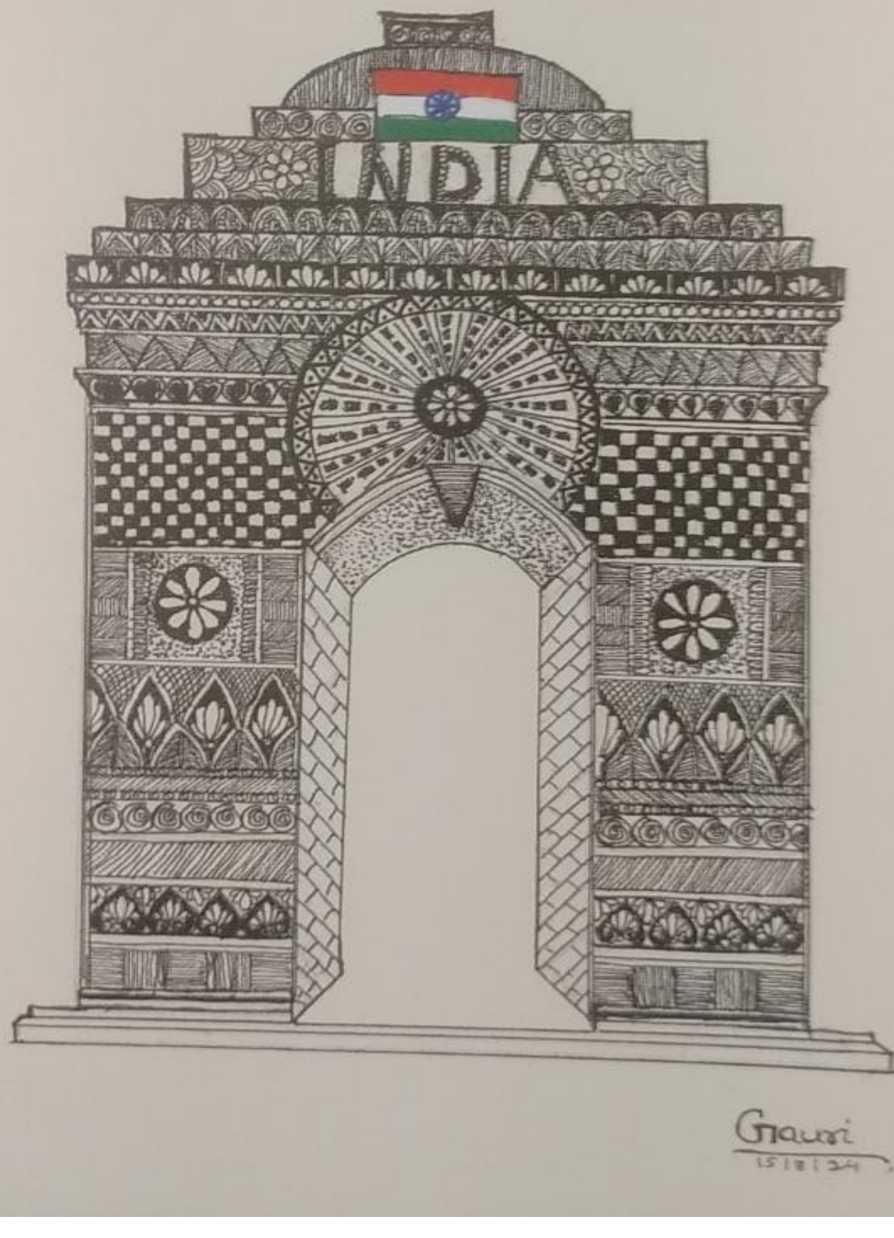

समाज प्रबोधन संस्थेचे प्रकाशन

समाज प्रबोधन पत्रिका

वर्ष ६२ । अंक २४७ । जुलै–ऑगस्ट–सप्टेंबर २०२४

ISSN No. 0973 - 2845 । RNI No. : 11294/63

अं त रं ग

☐ **लेख**

- स्मरण गांधीजींचे / जनार्दन वाघमारे / ३
- मिली पोलाक आणि गांधी / किशोर बेडकिहाळ / २६
- देशभक्त केशवराव जेधे / अरूण भोसले / ३५
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरप्रणित जातिनिर्मूलनाची विचारतत्त्वे / सारीपुत्र तुपेरे / ४९
- बिम्बवादी हिंदी कवी : डॉ. केदारनाथ सिंह / सुनीलकुमार लवटे / ६२
- डिजिटल भारत आणि महिला सक्षमीकरण : समाजमाध्यमावरील लिंग, लैंगिकता आणि विचलनात्मक व्यवहार / चेतना देसाई, राजेंद्र पवार / ६८
- 'रिंगाण' माणसाचा मुळांकडे जाण्याचा संघर्ष / गजानन विठ्ठलराव भोसले / ८१

☐ **ग्रंथ परिचय**

- लढवय्या कामगार नेत्याची कहाणी / ऋतुराज बुवा / ८९
- 'व्हिसाच्या प्रतीक्षेत': अस्पृश्यतेची दाहकता! / श्रीकिशन मोरे / ९३
- अभावग्रस्त माणसांच्या अगतिकतेच्या कहाण्या / संदीप दळवी / ९६

☐ **श्रद्धांजली**

- कॉ. सीताराम येचुरी / अशोक चौसाळकर / १०३

समाज प्रबोधन पत्रिकेचे वर्गणीदार व्हा

		वार्षिक	द्वैवार्षिक	त्रैवार्षिक
व्यक्ती	:	रु. ३००	रु. ५००	रु. ७५०
संस्था	:	रु. ५००	रु. ९००	रु. १४००

डिजिटल - वार्षिक रु. २००
वर्गणी एम्.ओ., चेक, डी.डी किंवा ऑन लाईन पाठवणेसाठी खालील QR कोडचा वापर करा

केनरा बैंक Canara Bank
SCAN & PAY
232930971001280@cnrb

समाज प्रबोधन पत्रिका

प्रकाशक
प्रा. शैलेंद्र खरात
सचिव, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे.

मुद्रक
भारती मुद्रणालय,
८३२ ई, शाहूपुरी चौथी गल्ली, कोल्हापूर.
फोन : २६५४३२९

मुखपृष्ठ
गौरी चौसाळकर

© समाज प्रबोधन पत्रिका

या अंकाच्या प्रकाशनासाठी
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने
अनुदान दिले असले, तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही. अनुदानाबद्दल आम्ही मंडळाचे आभारी आहोत.

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

कार्यालयीन पत्ता : डॉ. अशोक चौसाळकर, संपादक,
समाज प्रबोधन पत्रिका, ४१६, आर. के. नगर,
हाऊसिंग सो. नं. ६, पाचगाव, कोल्हापूर - ४१६ ०१३.
फोन : (०२३१) २६३९४८५, ९४२११७२८६८.
e-mail : prabodhan.patrika@gmail.com
www.samajprabodhanpatrika.in

या अंकाचे मूल्य : ₹ २०/-

लेख

चेतना देसाई †
राजेंद्र पवार ††

डिजिटल भारत आणि महिला सक्षमीकरण : समाजमाध्यमावरील लिंग, लैंगिकता आणि विचलनात्मक व्यवहार

† Ph. No. : 8668425221
पीएच.डी.मार्गदर्शक, समाजशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे
†† पीएच.डी. विद्यार्थी,
समाजशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

गोषवारा

महिला सक्षमीकरण हा महिलांना समाजात समानता आणि स्वतंत्रता प्राप्त करण्याची एक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये महिलांना आवश्यक कौशल्ये, संसाधने आणि सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्रियाकलापांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी संधी प्रदान करणे व महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीत सुधारणा करणे समाविष्ट आहे. सोशल मीडिया हे जगभरातील शक्तिशाली उदयोन्मुख साधनांपैकी एक आहे, जे महिला सक्षमीकरणाचे एक प्रभावी साधन बनले आहे. सोशल मीडिया हे एक असे व्यासपीठ आहे, जे विविध सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांचा आवाज जागतिक स्तरावर पोहचवत आहे. भारत १९९० पासून आय.सी.टी. क्षेत्रात झपाट्याने वाढ अनुभवत आहे आणि २००० पासून त्याचा विस्तार झाला आहे. फेसबुक, ट्विटर, लिंक्डइन सारख्या सोशल नेटवर्किंग साइट्सचा वापर हा डिजिटल समाजीकरणाचा एक लोकप्रिय मार्ग बनला आहे. या सोशल नेटवर्किंग साइट्सने केवळ जगभरात संवाद साधण्याचा मार्ग मोकळा केला नाही, तर त्यांनी महिलांचे

सक्षमीकरण करण्यात, पाश्चात्त्य देशांतील महिलांमधील नागरी सहभागाला प्रोत्साहन देण्यात मोठी भूमिका बजावली आहे. मध्य पूर्व आणि आशियायी देश विशेषत; भारतासारख्या पुराणमतवादी देशात महिलांना सक्षम करण्यासाठी सोशल मीडियाचा सुज्ञपणे कसा वापर केला जाऊ शकतो, यावर हा शोधनिबंध लक्ष केंद्रित करतो. सोशल मीडिया महिलांचे हक्क आणि लैंगिक समानता यांवर कारवाईची व्याप्ती प्रभावीपणे कशी वाढवू शकते, हे या पेपरमध्ये रेखाटण्यात आले आहे. उदयोन्मुख सायबर संस्कृतीत महिलांचे लिंगभाव विषमता शोधणे, महिला सक्षमीकरणात समाजमाध्यमाची भूमिका व दृष्टिकोन तपासणे व डिजिटल जगातील लिंगाधिष्ठित गुन्ह्याचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करणे हा या पेपराचा मुख्य उद्देश आहे. हा शोधनिबंध डिजिटल लँडस्केपमध्ये महिलांचे सशक्तीकरण आणि अत्याचाराच्या विरोधाभासी सहअस्तित्वाचे परीक्षण करून, या जटिल समस्येच्या बहुआयामी स्तरांना अधोरेखित करतो.

१.०.०: प्रस्तावना

लिंगभाव समानता वाढवण्यासाठी आणि महिला सक्षमीकरणासाठी सोशल मीडिया हे एक शक्तिशाली साधन म्हणून उदयास आले आहे. महिला सक्षमीकरण हा महिलांना समाजात समानता आणि स्वतंत्रता प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेचा एक प्रकार आहे. महिला सक्षमीकरण या शब्दाचा अर्थ महिलांना आव्हानात्मक सामाजिक, आर्थिक आणि कॉर्पोरेट वातावरणात काम करण्यासाठी सक्षम बनवणे आणि स्वतःहून निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित करणे. महिला सक्षमीकरणाचे पाच घटक आहेत, पहिले म्हणजे महिलांचा स्वाभिमान; दुसरे, निवड करण्याचा आणि निर्णय घेण्याचा त्यांचा अधिकार; तिसरे, संधी आणि संसाधने मिळवण्याचा त्यांचा अधिकार; चौथा, स्वतःच्या जीवनावर स्वनियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार आणि शेवटचा पाचवा, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अधिक न्याय्य सामाजिक आणि आर्थिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सामाजिक बदलांवर प्रभाव टाकण्याची त्यांची क्षमता विकसित करणे. लैंगिक विषमता नष्ट करून लिंगभाव समानता निर्माण करण्यासाठी महिला जागतिक स्तरावर परस्पराशी जोडल्या जात आहेत. सोशल मीडिया हे एक व्यासपीठ आहे, जे विविध सामाजिक-राजकीय आणि आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांचा आवाज जागतिक स्तरावर पोहोचवत आहे. जागतिक स्तरावर सोशल नेटवर्किंग साइट्स एकूणच महिला सक्षमीकरणासाठी एक व्यासपीठ बनत आहे. या प्लॅटफॉर्मवर अधिकाधिक महिला सहभागी होत आहेत. महिलांना त्यांचे विचार मांडण्यासाठी एक नवीन आभासी जागा मिळाली आहे, जी भौतिक जगातील मर्यादापासून तिला अलग करून एक वेगळी शक्ती देते आहे. भारतासारख्या पारंपरिक पितृसत्ताक समाजात, सांस्कृतिक नियम अनेकदा महिलांच्या सामाजिकीकरणाच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालतात. तथापि, सोशल मीडिया महिलांना जोडण्यासाठी, अभिव्यक्त होण्यासाठी, अनुभव सामायिक करण्यासाठी आणि माहिती मिळविण्यासाठी एक मार्ग प्रदान करते. सोशल मीडियाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर महिला करत आहेत; परंतु त्यांचे वर्तन सांस्कृतिक मूल्यांनी प्रभावित झालेले आहे. या शोधनिबंधात सायबर स्पेसमधील लिंगभाव विषमता आणि आणि महिलांच्यावर होणाऱ्या सायबर गुन्हेगारीवर प्रकाश टाकला आहे. सोशल मीडिया हे महिलांचे हक्क आणि लैंगिक समानतेची व्याप्ती प्रभावीपणे कशी वाढवू शकते, हे यात रेखाटण्यात आले आहे. भारतासारख्या रुढीवादी व पुरुषप्रधान समाजात महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी सोशल मीडियाचा सुज्ञपणे कसा वापर करता येईल व महिला सक्षमीकरणासाठी सोशल मीडिया कसा उपयुक्त आहे, हे दर्शवणे हा यामागे मुख्य उद्देश आहे.

२.०.०: सायबरफेमिनिझम

१८३७ मध्ये 'स्त्रीवाद' हा शब्द तयार करण्याचे श्रेय चार्ल्स फूरियर या युटोपियन समाजवादी फ्रेंच तत्त्ववेत्त्याला दिले जाते. समाजशास्त्रातील स्त्रीवादी दृष्टिकोन हा सामाजिक विश्वाचे विश्लेषण करताना लिंगाच्या केंद्रस्थानावर जोर देतो. स्त्रीवाद विशेषत: चार लहरींमध्ये विकसित झाला. पहिली लाट ही मालमत्ता अधिकार आणि मतदानाचा अधिकार यामध्ये स्त्रियांची

भूमिका काय असावी, या राजकीय चळवळीशी संबंधित होती. स्त्रीवादाची दुसरी लाट ही लिंग समानता आणि भेदभावाशी संबंधित होती. तिसऱ्या लाटेची फेमिनिझमची सुरुवात १९९०च्या दशकात दुसऱ्या लाटेच्या गोऱ्या, सरळ स्त्रियांच्या कथित विशेषाधिकारावर प्रतिक्रिया म्हणून झाली. स्त्रीवादाची चौथी लाट ही डिजिटल सोशल मीडियावरील स्वातंत्र्य, सहयोग आणि नेटवर्किंगच्या मूल्यांवर आधारित होती, ज्याला सायबरफेमिनिझम असे संबोधले जाते. जी सोशल मीडियाद्वारे चालवली जाणारी जागतिक महिला चळवळ आहे, चौथ्या लाटेने किशोरवयीन मुली आणि तरुणींना आणि महिलांना नवीन आत्मविश्वास आणि आवाज दिला आहे. ही लाट महिला सक्षमीकरणात इंटरनेट साधनांचा वापर आणि परस्परसंवादावर केंद्रित आहे. चौथी लाट लिंगविषयक निकषांवर आणि समाजातील महिलांच्या उपेक्षिततेवर लक्ष केंद्रित करून अधिक लैंगिक समानता शोधते. ही लाट लैंगिक असमानता, लिंग-आधारित हिंसा, लैंगिक छळ आणि सायबरस्पेसमधील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर केंद्रित आहे. दुसऱ्या शब्दात, याला सायबरफेमिनिझम (Cyberfeminism) असे संबोधले जाते.

व्हीएनएस मॅट्रिक्स यांनी डोना हारावेच्या (१९८५) सायबोर्ग मॅनिफेस्टोपासून प्रेरित होऊन २१व्या शतकासाठी सायबरफेमिनिझमचा मॅनिफेस्टो लिहिला. सायबरफेमिनिझम हा एक स्त्रीवादी दृष्टिकोन आहे. जो सायबरस्पेस, इंटरनेट आणि तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि तंत्रज्ञान यांच्यातील संबंधांचा अग्रभाग आहे. डोना हारवे यांनी स्त्रीवादाच्या पारंपरिक कल्पनांना आव्हान देत सायबोर्गची संकल्पना मांडली, जी 'मनुष्या'ला 'प्राणी' आणि 'मशीन'पासून 'मानवी' विभक्त करणाऱ्या कठोर सीमा नाकारते. 'सायबॉर्ग मॅनिफेस्टो' पारंपरिक स्त्रीवादी फ्रेमवर्कला आव्हान देतो आणि अधिक प्रवाही, समावेशक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देतो. हारवे यांनी या निबंधात विरोधी द्वैतवाद कायम ठेवणाऱ्या पितृसत्ता, वसाहतवाद, अनिवार्यता या संकल्पनांना विरोध केला. हारवेने असा युक्तिवाद केला की, सायबॉर्ग नवीन ऑन्टोलॉजीचे प्रतिनिधित्व करते. निसर्ग आणि संस्कृती यांचे मिश्रण करते. हे मन/शरीर, आदर्शवाद/भौतिकवाद आणि निसर्ग/संस्कृती यांच्यातील कठोर विभागणीच्या गरजेला आव्हान देते. ओळखीच्या निश्चित कल्पनांना विरोध करते. निकोला डोरिंग (२००४) यांनी असा युक्तिवाद केला की, स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून, लैंगिक सशक्तीकरण ही एक वैयक्तिक शिक्षणप्रक्रिया आहे. तसेच एक राजकीय मुक्तीची प्रक्रिया आहे, जी सकारात्मक स्त्री आणि पुरुष लैंगिकतेकडे निर्देशित केली जाते. त्यांच्या मते, कट्टरपंथी स्त्रीवादी अत्याचाराचा दृष्टिकोन उदारमतवादी स्त्रीवादी उदारीकरण दृष्टिकोनाच्याविरुद्ध आहे. एकात्मिक सक्षमीकरण मॉडेलचा वापर करून या ध्रुवीकरणावर मात करता येऊ शकते. हे सिद्ध केले जाऊ शकते की, संगणक-मध्यस्थ संप्रेषणाची विशिष्ट सामाजिक-तांत्रिक वैशिष्ट्य सीमेचे उल्लंघन टाळणे, एखाद्याच्या लैंगिक इच्छांचा शोध घेणे आणि त्यांच्याशी संबंधित अनुभवांवर गंभीरपणे विचार करणे सोपे करते. डिजिटल तंत्रज्ञानाने लैंगिकतावादी आणि दुराग्रही वातावरणाचे पुनरुत्पादन केले आहे, ज्याचा त्यांना त्यांच्या ऑफलाइन जीवनात सामना करावा लागतो. ज्या स्त्रिया राष्ट्रीय राजकारण, स्त्रीवाद आणि लैंगिकतेबद्दल ठाम मत व्यक्त करतात त्यांना ऑनलाइन स्पेसमध्ये लिंग आणि लैंगिक हिंसाचाराने लक्ष्य केले जाण्याची सर्वाधिक शक्यता असते. पितृसत्ताक आणि हिंदुत्ववादी शक्तींनी स्त्रियांच्या सोशल मीडियावरील अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला भारतीय संस्कृतीसाठी धोका असल्याचे दाखवून त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. परिणामी, लैंगिक हिंसाचार आणि स्त्रीवादी सक्रियतेच्या प्रतिक्रियेच्या घटनांमुळे स्त्रीवादी संघटनांना ऑनलाइन स्पेसमध्ये सहभागी होणाऱ्या महिलांसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यासाठी काम करण्यास प्रवृत्त केले आहे. सायबर फेमानिस्टनी लैंगिक हिंसाचार आणि पितृसत्ताक आणि हिंदुत्ववादी शक्तींना एक प्रतिक्रिया म्हणून सायबर फेमिनिझमचा उदय झाला आहे. सायबर फेमिनिस्टकडून वादविवाद करण्यासाठी आणि भारतीय संस्कृती आणि लिंग ओळखीच्या हिंदुत्त्वाच्या कल्पनांना धक्के देण्यासाठी ऑनलाइन जागा वापरल्या आहेत (सुजाता सुब्रमण्यम -२०२१).

थोडक्यात, महिलांवरील सायबर गुन्ह्यांचे स्त्रीवादी

विश्लेषण लिंग, शक्ती आणि तंत्रज्ञानाच्या छेदनबिंदूचे परीक्षण करून या समस्येचे सर्वसमावेशक आकलन प्रदान करू शकते. महिलांवरील सायबर गुन्ह्यांची समस्या संरचनात्मक आहे आणि ती इंटरनेटच्या सुरुवातीच्या काळातील आहे. इंटरनेट हे महिला सशक्तीकरणाचे जसे एक साधन असू शकते, तसे ते लिंग–आधारित हिंसाचार कायमस्वरूपी ठेवण्याची जागादेखील असू शकते. ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मद्वारे प्रदान केलेली अनामिकता अनेकदा गुन्हेगारांना लिंगविरोधी विचलनात्मक वर्तनाला प्रोत्साहन देते. स्त्रीवादी सिद्धांतानुसार, सायबरस्पेस ऑफलाईन जगाप्रमाणेच लैंगिक असमानतेने ग्रस्त आहेत. सायबर स्पेसमध्ये महिलांचे प्रमाण घसरणे चिंताजनक आहे. सोशल मीडियावर बदनामीचा मुद्दा व्यापक आहे आणि प्लॅटफॉर्मनुसार तो बदलू शकतो. तथापि, हे संशोधन असे सूचित करते की, ऑनलाईन छळ आणि धमक्या नवीन नसल्या तरी, ज्या प्रमाणात त्या महिलांकडे निर्देशित केल्या जातात, त्याकडे अधिक लक्ष वेधले गेले आहे. सायबर स्पेसमध्ये महिलांच्या बदनामीची मानसिक आणि समाजशास्त्रीय कारणे बहुआयामी आहेत, आणि ती अनेक घटकांनी प्रभावित झालेली असतात. स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवण्याचा एक मार्ग म्हणून, अनेकदा पुरुष समाजमाध्यमावर महिलांची बदनामी करत असतात. स्त्रियांबद्दल अंतर्निहित आक्रमकता किंवा शत्रुत्व ऑनलाईन बदनामीच्या स्वरूपात प्रकट होऊ शकते, विशेषत: जेथे परिणाम कमीत कमी असल्याचे समजले जाते.

३.०.०: महिला सक्षमीकरणासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाची भूमिका

महिलांना तंत्रज्ञानाची गरज आहे; पण त्यापेक्षा तंत्रज्ञानाला महिलांची अधिक गरज आहे. महिला सक्षमीकरण आणि सर्वसमावेशक शाश्वत विकासासाठी आयसीटी हे सर्वात महत्त्वाचे साधन आहे. परंतु २१ व्या शतकात तंत्रज्ञानाच्या व्यक्तीवर लक्षणीय आणि वेगाने विस्तारत असलेल्या प्रभावामुळे, ICT महिला सक्षमीकरणाचा अविभाज्य भाग बनत आहे. महिलांना डिजिटल तंत्रज्ञानापासून वगळले तर भविष्यातील आधुनिक जीवनातील त्यांचा मार्ग अधिक गुंतागुंतीचा होईल. डिजिटल डिव्हाईड चॅलेंज सोडवण्यासाठी आम्ही जागतिक तंत्रज्ञान उद्योगातील सर्वोत्कृष्ट कल्पकता आणि महिलांच्या साधनसंपत्तीसह एकत्रित केल्यास, आम्ही भविष्यातील पिढ्यांसाठी मानवी क्षमता आणि स्वातंत्र्याची प्रचंड लाट खुली करू शकतो (जेन्सीन लार्सन). जेन्सेन लार्सनचे विधान टेक उद्योग आणि महिला यांच्यातील सहकार्याच्या परिवर्तनीय शक्तीवर प्रकाश टाकते. डिजिटल डिव्हाईड दूर करून नवकल्पना, शिक्षण आणि आर्थिक वाढीला चालना देऊन जगभरातील महिलांना सक्षम बनवू शकतो. डिजिटल तंत्रज्ञान महिला आणि मुलींना शाश्वत विकास साधण्यात मदत करू शकते, पुरुष आणि महिलांसाठी चांगले, अधिक समान परिणाम प्रदान करू शकते. महिलांना 'लीपफ्रॉगिंग संधी' प्रदान करू शकते आणि लैंगिक अंतर कमी करू शकते.

डिजिटायलेझेशन महिला सक्षमीकरणासाठी आणि श्रमिक बाजार, आर्थिक बाजारपेठ आणि उद्योजकतेमध्ये समान महिला सहभागासाठी विविध संधी देते. स्त्रियांची उच्च सामाजिक कौशल्ये डिजिटल युगात तुलनात्मक फायदा दर्शवितात. नवीन डिजिटल तंत्रज्ञानामध्ये महिलांना अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश देणे, हा अशा प्रयत्नांसाठी आणि लैंगिक समानतेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एक आशादायक प्रारंभ बिंदू आहे. माहिती तंत्रज्ञानाने महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया उत्प्रेरित केली आहे आणि महिलांना त्यांचे अनुभव, चिंता आणि ज्ञान मुक्तपणे व्यक्त करण्याचा आणि सामायिक करण्याचा मार्ग खुला केला आहे, ज्यामुळे अधिक समृद्धीची शक्यता निर्माण झाली आहे. विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये संगणक आणि इंटरनेट तंत्रज्ञान स्वस्त आणि सोपे होत आहे. अगदी दुर्गम ग्रामीण भागातही किशोरवयीन मुली आणि तरुणींनी त्याचा वापर करणे गरजेचे आहे. इंटरनेट तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म महिलांना जगाशी जोडले जाण्याची, स्वतःला अभिव्यक्त करण्याची आणि जागतिक स्त्रीवादी चळवळीत सहभागी होण्यास अनुमती देतात, जी महिलांच्या स्वातंत्र्यासाठी आणि हक्कांसाठी लढत आहे. इंटरनेट आणि सोशल मीडियाने रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण केल्या आहेत आणि महिलांना

आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे. थोडक्यात, आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहाशी जुळवून घेण्यासाठी इंटरनेट आणि सोशल मीडिया ही महिलांसाठी शक्तिशाली साधने आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाने महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया उत्प्रेरित केली आहे आणि महिलांना त्यांचे अनुभव, चिंता आणि ज्ञान मुक्तपणे व्यक्त करण्याचा आणि सामायिक करण्याचा मार्ग खुला केला आहे, ज्यामुळे अधिक समृद्धीची शक्यता निर्माण झाली आहे. स्त्रिया इंटरनेट वापरत असल्या तरी इंटरनेटवर कमी आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांवर जास्त वेळ घालवतात. तथापि, जागतिक स्तरावर स्त्रिया हळूहळू डिजिटल नवकल्पनाचे स्वागत करत आहेत.

४.०.०: समाजमाध्यमावरील लिंगभाव विषमता

कुटुंबाचे, समाजाचे आणि देशाचे उज्ज्वल भवितव्य घडविण्यासाठी, त्यांच्या वैयक्तिक अवलंबितांसाठी स्वत:चे निर्णय घेण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे. सोशल मीडिया आणि इंटरनेटला मुक्ती देणारी आणि लोकशाहीकरण शक्ती म्हणून गौरवले गेले असले, तरी ते लिंगभाव-तटस्थ नाही. इंटरनेटच्या वापरामध्ये लैंगिक असमतोलाचा पुरावा लोकशाही स्थानाच्या दृष्टीला धोका निर्माण करतो, ज्यामध्ये प्रत्येकाला समान प्रवेश आहे आणि ज्यामध्ये प्रत्येकजण समान आहे. परंतु डिजिटल स्पेसमधील लिंगविषमता हे एक समाजशास्त्रीय तथ्य आहे. जून २०२० मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या गुगलने

सारणी क्र. १- डिजिटल भारतातील लिंग गुणोत्तर प्रमाण

ग्रामीण आणि शहरी भारताचे लिंग गुणोत्तर - (% मध्ये)- इंटरनेट व सोशल मीडिया वापरकर्ते- २०२२

लिंग	पुरुष	महिला
ग्रामीण भारत	६०%	३३%
शहरी भारत	६७.५%	४०%

मेट्रोपॉलिटन शहरांमध्ये लिंगनिहाय इंटरनेट व सोशल मीडिया वापरकर्ते

शहर	मुंबई	पुणे	दिल्ली	कोलकत्ता	चेन्नई	हैदराबाद	अहमदाबाद	बेंगलोर
पुरुष	६०%	६०%	६०%	५८%	५६%	६०%	६१%	६१%
महिला	४०%	४०%	४०%	४२%	४४%	४०%	३९%	३९%

स्रोत- कंटार-आय, एम.आर.ई. आणि आय.एम.ए.आय. अहवाल - २०२२ मधील सांख्यिकीय माहितीवर आधारित

केलेल्या संशोधनानुसार शे. ४०% पेक्षा जास्त महिला त्यांचे दैनंदिन जीवन व्यवस्थापित करण्यासाठी इंटरनेट वापरतात. जागतिक डेटा दर्शवतो की, २०२१ पर्यंत अंदाजे ४.९ अब्ज लोक इंटरनेट वापरत आहेत, जे जगातील लोकसंख्येच्या सुमारे ६३% आहेत. जागतिक स्तरावर, ५७% महिलांच्या तुलनेत शे. ६२% पुरुष इंटरनेट वापरतात.

कंटार-आय.एम.आर.ई. आणि आय.एम.ए.आय. २०२२ च्या अहवालात ग्रामीण आणि शहरी भारतातील इंटरनेट व सोशल मीडिया वापरकर्ते लिंग गुणोत्तर प्रमाण दर्शवले आहे. आजही ग्रामीण भारतात शे. ६७% व शहरी भागात जवळपास तितकेच ६०% महिला इंटरनेट व सोशल मीडिया वापरात नाहीत. मेट्रोपॉलिटन शहरांमध्येही हीच स्थिती आहे. जी.एस.एम.ए.च्या अहवालानुसार, जागतिक स्तरावर, स्त्रिया पुरुषांपेक्षा शे. १२% कमी इंटरनेट वापरतात, विकसनशील देशांमध्ये हे अंतर ३२% पर्यंत वाढले आहे. हा अहवाल असा निष्कर्ष काढतो की, विकसनशील देशांतील महिलांकडे मोबाईल फोन असण्याची शक्यता पुरुषांपेक्षा सरासरी १०% कमी आहे, जरी स्त्रियाकडे मोबाईल फोनची मालकी असली तरीही, विशेषत: इंटरनेट व सोशल मीडिया वापरकर्त्यांमध्ये लक्षणीय लिंगभाव अंतर आहे. स्त्रिया पुरुषांपेक्षा मोबाइल इंटरनेटद्वारे सोशल मीडिया वापरण्याची शक्यता सरासरी २६% नी कमी आहे.

जागतिक स्तरावर ५७% महिलांच्या तुलनेत ६२% पुरुष इंटरनेट वापरतात. डिजिटल लैंगिकता सर्व क्षेत्रांत कमी होत असताना, जगातील अनेक गरीब देशांतील महिला डिजिटली दुर्लक्षित आहेत (डिजिटल विकास: तथ्ये आणि सांख्यिकी २०२१). भारतात आता ९३% पेक्षा जास्त कुटुंबांकडे फोन असला तरी, फक्त अंदाजे ५२% महिलांना हे फोन उपलब्ध आहेत. २०१९ मध्ये, भारतातील केवळ १४% प्रौढ महिलांकडे स्मार्टफोन होता आणि २०२० मध्ये, भारतातील केवळ ९% प्रौढ महिलांनी सोशल मीडियाचा वापर केला होता. संपत्ती, शिक्षण आणि लैंगिक नियम या सर्व गोष्टी महिलांना या फोनमध्ये प्रवेश करण्यापासून रोखतात. २०१९ मध्ये, भारतातील केवळ १४% प्रौढ महिलांकडे स्मार्टफोन होता आणि २०२० मध्ये, भारतातील केवळ ९% प्रौढ महिलांनी सोशल मीडियाचा वापर केला होता. संपत्ती, शिक्षण आणि लैंगिक नियम या सर्व गोष्टी महिलांना या फोनमध्ये प्रवेश करण्यापासून रोखतात. औपचारिक रोजगार, शिक्षण, आरोग्य आणि इतर सेवांपर्यंत मर्यादित प्रवेश असलेल्या ग्रामीण भागात राहाणाऱ्या महिलांसाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रवेश महत्त्वाचा आहे. पुरुषांच्या तुलनेत महिलांना मोबाईल इंटरनेटची जाणीव कमी असते, ज्यामुळे त्यांचा वापर लक्षणीयरीत्या मर्यादित होतो. पितृसत्ताक समाजातील महिलांवरील निर्बंध, स्त्रियांमधील कमी डिजिटल साक्षरता आणि सायबर स्पेसमधील सुरक्षिततेच्या समस्या, सायबर गुन्हे आणि सायबर हिंसाचाराची भीती, महागड्या इंटरनेट सुविधा सायबरस्पेसमधील स्त्रियांचा मार्ग अवरुद्ध करतात. भारत हा एक पितृसत्ताक समाज आहे. स्त्रिया जीवनाच्या जवळपास सर्वच क्षेत्रांत पुरुषांपेक्षा खूप मागे पडतात. डिजिटल भारत याला अपवाद नाही. भारतातील अनेक स्त्रियांसाठी, विशेषत: ग्रामीण भागातील स्त्रियांसाठी नियमित वापरासाठी इंटरनेट प्रवेशातील अडथळे खूप जास्त आहेत. कौटुंबिक आणि घरगुती जबाबदाऱ्यांच्या ओझ्यामुळे महिलांना इंटरनेट वापरण्यासाठी कमी वेळ मिळतो (आयुष राठी आणि इतर).

प्रत्येक व्यक्तीला त्याची क्षमता विकसित करण्याची पूर्ण संधी मिळण्याचा अधिकार आहे. परंतु लैंगिक असमानतेच्या प्रभावाने महिला आणि मुली योग्यरीत्या विकसित होत नाहीत, हे एक समाजशास्त्रीय तथ्य आहे. महिला केवळ त्यांच्या घरात आणि समाजातच नाही तर मुली आणि मुलांमध्ये सार्वत्रिक लैंगिक असमानता दिसून येते. पाठ्यपुस्तके, चित्रपट, प्रसारमाध्यमे व समाजमाध्यमावर लिंगाच्या आधारावर त्यांच्याशी भेदभाव केला जातो. भारत हा एकमेव असा देश आहे, जिथे मुलांपेक्षा मुलींचा मृत्यूदर जास्त आहे. भारतात मुलींपेक्षा मुलांना जास्त स्वातंत्र्य मिळते. मुलींच्या स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने असल्याने या निर्बंधांचा परिणाम त्यांचे शिक्षण, विवाह आणि सामाजिक संबंध, स्वत:चा निर्णय घेण्याचा अधिकार इत्यादींवर होतो. भारतातील लैंगिक असमानतेमुळे बहुतांश मुली चांगल्या संधींपासून वंचित राहातात. लैंगिक असमानता आणि मुली आणि मुले यांच्यातील भेदभाव जसजसा वाढत जातो, तसतसा त्याचा परिणाम त्यांच्या बालपणातच दिसून येतो असे नाही, तर प्रौढत्वापर्यंत पोहोचल्यानंतर त्याचे स्वरूप अधिक व्यापक बनते. परिणामी, तीन चतुर्थांश महिला समाजातील संधीसंरचनेतून बाहेर फेकल्या गेल्या आहेत व फक्त एक चतुर्थांश महिला राजकारण, समाजकारण आणि नोकऱ्यांमध्ये कार्यरत आहेत. जरी काही भारतीय महिला जागतिक स्तरावर विविध क्षेत्रांत प्रभावी नेतृत्वाच्या पदांवर विराजमान झाल्या आहेत, तरीही भारतातील बहुतेक महिला आणि मुलींना पितृसत्ताक समाजाच्या कल्पना, रूढी, परंपरा आणि संरचनांमुळे त्यांचे अधिकार पूर्णपणे अनुभवता येत नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे. डिजिटल तंत्रज्ञान संधी देत असताना, सामाजिक-सांस्कृतिक घटकांना संबोधित करणे आणि लिंग-डिजिटल भेद दूर करणे अर्थपूर्ण सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे.

महिला सक्षमीकरणासाठी लिंग-डिजिटल भेद दूर करणे महत्त्वाचे आहे. जेव्हा महिलांना डिजिटल तंत्रज्ञानाचा समान प्रवेश असतो, तेव्हा त्यांच्यासाठी शिक्षण, रोजगार आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागाच्या संधी उघडतात. शहरी आणि ग्रामीण तसेच उपेक्षित समुदायांतील महिलांना डिजिटल उपकरणे, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि संबंधित प्रशिक्षण उपलब्ध

करू देऊन तंत्रज्ञानाचा प्रवेश सुलभ करणे आवश्यक ठरते. महिलांमध्ये डिजिटल साक्षरतेचा प्रचार केल्याने त्यांना ऑनलाइन स्पेस प्रभावीपणे नेव्हिगेट करण्यात मदत होते व त्यांना तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यास सक्षम करते. महिला सक्षमीकरणासाठी सायबर धोक्यांना संबोधित करणे आवश्यक आहे. महिलांना अनेकदा ऑनलाइन छळ, सायबर धमकी आणि गोपनीयतेच्या उल्लंघनाचा सामना करावा लागतो. त्यांना सुरक्षित ऑनलाइन पद्धती आणि कायदेशीर मार्गांबद्दल शिक्षित करणे महत्त्वाचे आहे. तंत्रज्ञान क्षेत्रातील महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे, नेतृत्वाची भूमिका आणि निर्णय प्रक्रिया हे सुनिश्चित करते की, डिजिटल धोरणे आणि उत्पादनांना आकार देण्यासाठी त्यांच्या दृष्टिकोनांचाही विचार झाला पाहिजे. महिलांच्या गरजा आणि आवडीनुसार सामग्री तयार करणे अत्यावश्यक आहे. यामध्ये आरोग्य माहिती, आर्थिक साक्षरता आणि कौशल्य-निर्मिती संसाधने समाविष्ट आहेत. लैंगिक रूढींना आव्हान देणे आणि महिलांच्या तंत्रज्ञानाच्या वापराविषयी सकारात्मक कथनांना प्रोत्साहन देणे हे अडथळे दूर करू शकतात. थोडक्यात, महिला सक्षमीकरण हे फक्त डिजिटल जगात महिलांच्या प्रवेशापुरते मर्यादित न ठेवता ते एक सर्वसमावेशक डिजिटल इकोसिस्टम तयार करण्याइतके व्यापक असण्याची गरज आहे.

५.०.०: सोशल नेटवर्किंग: लिंग, लैंगिकता आणि विचलन

इंटरनेटने आपण जगण्याच्या, काम करण्याच्या आणि इतरांशी कनेक्ट होण्याच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली आहे. इंटरनेट आणि सोशल मीडिया हे एक शक्तिशाली साधन बनले आहे, ज्यात आपली लैंगिकता आणि लिंग यांचा समावेश होतो. इंटरनेटने व्यक्तींना व्यक्तिमत्त्व तयार करून आणि ऑनलाइन नातेसंबंध तयार करून लिंग आणि ओळख भूमिका शोधण्यास अनुमती दिली आहे. ऑफलाइन क्रियाकलापांच्या तुलनेत कमी शारीरिक आणि सामाजिक जोखमीसह इंटरनेट लैंगिक गतिविधीसाठी सुरक्षित जागा प्रदान करते. इंटरनेटने ऑनलाइन डेटिंग प्लॅटफॉर्मपासून पॉर्न सामग्री वेबसाइट्सपर्यंत व्यक्तींना त्यांच्या इच्छा शोधण्यासाठी आणि स्वीकारण्यासाठी एक सुरक्षित आणि निनावी जागा प्रदान केली आहे. ऑनलाइन समुदाय आणि प्लॅटफॉर्म लैंगिकता आणि लिंगविषयक आपली समज तयार करतात. सायबर जगात व्यक्ती ऑनलाइन लैंगिक क्रियाकलापांशी संबंधित वर्तन विकसित करू शकतात, जे त्यांच्या ऑफलाइन लैंगिक जीवनाचा पर्याय घेऊ शकतात. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म अशा जागा प्रदान करतात जिथे व्यक्ती मुक्तपणे त्यांची लैंगिकता व्यक्त करू शकतात, समान रूची असलेल्या इतरांशी संपर्क साधू शकतात आणि लैंगिक शिक्षण संसाधनांमध्ये प्रवेश करू शकतात.

ऑनलाइन समुदायांमध्ये लिंग आणि लैंगिकतेची सामाजिक रचना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. कारण तंत्रज्ञान आपल्या जीवनाला आकार देत आहे. तथापि, हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की, इंटरनेट ही दुधारी तलवार आहे. कारण ती व्यक्तींना लैंगिकतेचे हानिकारक किंवा अवास्तविक प्रतिनिधित्वदेखील दाखवू शकते. लिंगाचा विचार केल्यास, पारंपरिक नियमांना आव्हान देण्यात आणि सर्वसमावेशकता वाढविण्यात इंटरनेटने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आणि ऑनलाइन समुदायांद्वारे, व्यक्ती सामाजिक अपेक्षांची पर्वा न करता त्यांच्या लिंग ओळखीसाठी समर्थन आणि प्रमाणीकरण शोधू शकतात. इंटरनेट हे महिलांच्या सक्रियतेसाठी व सशक्तीकरणासाठी एक व्यासपीठ बनले आहे, ज्यामुळे उपेक्षित घटकांचा आवाज ऐकू येतो आणि वाढतो. लिंग समानता आणि लिंगभावाच्या प्रवाहीपणाबद्दलही याने वादविवाद आणि महत्त्वाच्या संभाषणांना सुरुवात केली आहे. इंटरनेटने निर्विवादपणे लैंगिकता आणि लिंगाबद्दलच्या आपल्या समजावर प्रभाव टाकला आहे आणि आकार दिला आहे, शोध, कनेक्शन आणि सक्षमीकरणासाठी संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. तथापि, आपण इंटरनेटच्या विकृत बाजूबद्दल देखील जागरूक असले पाहिजे. कारण ते लैंगिक अल्पसंख्याकांविरुद्ध विशेषतः महिलाविरुद्ध सायबर धमकी आणि भेदभावाचे प्रजनन क्षेत्र असू शकते. इंटरनेट हानिकारक स्टिरियोटाइपदेखील कायम ठेवू शकते आणि सायबर धमकी आणि भेदभावामध्ये योगदान देऊ

शकते. सायबर स्पेसमध्ये गैरकृत्ये आणि नुकसान अनुभवण्याची शक्यता पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना जास्त असते, हे एक समाजशास्त्रीय तथ्य आहे.

५.०.१: लिंग–आधारित हिंसाचाराचा एक प्रकार म्हणून सायबर हिंसा.

महिला आणि मुलींवरील सायबर हिंसाचार ही जगभरातील एक उदयोन्मुख समस्या आहे, ज्याचे व्यक्ती आणि समाजांवर विशेषत: महिला आणि मुलीवर गंभीर परिणाम होत आहेत. प्राचीन कालखंडापासून आजपर्यंत पुरुषांनी स्त्रियांवर वर्चस्व राखण्यासाठी तसेच नियंत्रण आणि सत्ता मिळवण्याचे एक साधन म्हणून हिंसेचा वापर केला आहे. सायबर संस्कृती याला अपवाद नाही. महिलांवर हिंसाचार करण्यासाठी इंटरनेट किंवा सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म यांसारख्या माध्यमांचा एक शस्त्र म्हणून वापर केला जात आहे. महिला आणि मुलींवरील सायबर हिंसाचार ही जगभरातील एक उदयोन्मुख समस्या आहे, ज्याचा व्यक्ती आणि समाजांवर गंभीर परिणाम होत आहे. युनिसेफच्या अहवालानुसार, भारतात इंटरनेटवरील लैंगिक समस्या गंभीर आहे आणि सर्व सोशल मीडिया वापरकर्त्यांपैकी केवळ २९% महिला आहेत. नॉर्टन सायबर क्राइम रिपोर्ट–२०२० नुसार, जगातील लोकसंख्येच्या ९% महिला सायबर गुन्ह्यांमुळे प्रभावित झाल्या आहेत. ४३१ दशलक्ष महिला सायबर क्राइमच्या थेट बळी आहेत. दररोज सरासरी १ दशलक्ष महिला सायबर क्राईमला बळी पडतात. महिला विरोधी सायबर गुन्ह्यांचे सरासरी प्रमाण, दर तासाला ५०,०००, दर मिनिटाला ८२० आणि दर सेकंदाला १४ असे आहे.

वर्ल्ड वाइड वेब फाउंडेशनच्या (१९१५) अहवालात म्हटले आहे की, जगभरातील स्त्रिया ऑनलाइन विचलन संस्कृतीचा शिकार आहेत, ज्यात आक्रमकता, अनेकदा लैंगिक द्वेषयुक्त भाषण, हिंसाचाराच्या थेट धमक्या, छळ आणि बदनामीसाठी वैयक्तिक/खाजगी माहितीचा वापर समाविष्ट असलेल्या बदला पॉर्नचा समावेश आहे. जागतिक स्तरावर, तीनपैकी एक महिला तिच्या आयुष्यात एक प्रकारचा हिंसाचार अनुभवते. गेल्या दोन दशकांमध्ये ऑनलाइन स्पेसवर हिंसाचार पसरला आहे. हा गैरवापर राष्ट्रीय सीमा ओलांडत असल्याने ऑनलाइन हिंसा जटिल आहे आणि आक्षेपार्ह सामग्री वेगाने प्रसारित केली जाऊ शकते आणि पुसून टाकणे कठीण आहे. असा अंदाज आहे की, स्त्रिया पुरुषांपेक्षा २७ पटीने जास्त ऑनलाइन अत्याचार सहन करतात आणि ९ दशलक्ष महिलांनी ऑनलाइन हिंसक वर्तन अनुभवले आहे. सोशल मीडिया हे महिलांविरोधातील गुन्ह्यांचे नवे केंद्र बनले आहे. युनायटेड नेशन्स (१९२०) चा अहवाल, ज्यामध्ये भारतासह २२ देशांतील १५ ते २५ वयोगटातील सोशल मीडियावर सक्रिय असलेल्या १४००० हून अधिक महिलांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. या अहवालानुसार, जगातील सुमारे ३५% महिला कोणत्या ना कोणत्या हिंसाचाराच्या बळी आहेत आणि सुमारे ६०% महिलांविरुद्ध सोशल मीडियावर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचा हिंसाचार झाला आहे. ऑनलाइन गैरवापरामुळे, फेसबुकवरील शे. ७४% महिलांना अनेकांना ब्लॉक करावे लागते. इंस्टाग्रामचा विचार केल्यास हा आकडा आणखी जास्त आहे. शे. ३९% महिलांनी फेसबुकवर ऑनलाइन हिंसाचाराचा सामना केला आहे, तर इन्स्टाग्रामवर हिंसाचाराला बळी पडलेल्या महिलांची संख्या २३% आहे. व्हॉट्सॲपद्वारे महिलांवरील ऑनलाइन हिंसाचार १४% आहे तर १०% महिलांना स्नॅपचॅटवर हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो. सुमारे ९% महिला Twitter आणि ६% TikTok वापरकर्त्यांनी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची हिंसा पाहिली आहे. या अहवालात म्हटले आहे की, सोशल मीडियावरील हिंसाचारामुळे महिलांना अत्यंत मानसिक त्रास होतो. सायबर गुन्ह्यातील सुमारे २०% पीडितांना त्यांची ऑनलाइन खाती बंद करण्यास भाग पाडले जाते. प्लॅनेट इंटरनॅशनलच्या अहवालानुसार, सुमारे ६०% महिलांना सोशल मीडियावर कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो आणि यामुळे जवळपास २०% महिलांना त्यांचे सोशल मीडिया खाते बंद करावे लागले.

इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट (२०२३) स्टडीजच्या मते, १६–५८% महिलांनी तंत्रज्ञानाद्वारे सुलभ लिंग–आधारित हिंसाचाराचा अनुभव घेतला आहे. इकॉनॉमिस्ट

इंटेलिजेंस युनिटच्या अहवालात असे आढळून आले की, भारतात ऑनलाइन असणाऱ्या ३८% महिलांना ऑनलाइन हिंसाचाराचा वैयक्तिक अनुभव आला आहे. त्यामध्ये चुकीची माहिती आणि बदनामी (६७%), सायबर छळ (६६%), द्वेषयुक्त भाषण (६५%), तोतयागिरी (६३%), हॅकिंग आणि स्टॅकिंग (६३%), ॲस्ट्रोटर्फिंग हे सर्वात सामान्य स्वरूपाचे हिंसाचार नोंदवले गेले. (५८% प्लॅटफॉर्मवर एकाचवेळी हानिकारक सामग्री शेअर करण्याचा समन्वित प्रयत्न), व्हिडिओ आणि प्रतिमा-आधारित गैरवर्तन (५७%), डॉक्सिंग (५५%), हिंसक धमक्या (५२%), आणि अवांच्छित प्रतिमा किंवा लैंगिकरीत्या सुस्पष्ट सामग्री यामुळे (४३%) महिला सायबर गुन्ह्यांच्या शिकार झाल्या आहेत. Sat Savings.Com नावाच्या एका आंतरराष्ट्रीय वेबसाइटने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, ऑनलाइन गैरवापरामुळे फेसबुकवरील ७४% महिलांना एखाद्याला किंवा अनेकांना ब्लॉक करावे लागते. इन्स्टाग्रामचा विचार केल्यास हा आकडा आणखी जास्त आहे. हा अहवाल सांगतो की, ऑनलाइन हिंसाचार आणि विनयभंगाच्या वाढत्या घटनांमुळे, सुमारे ५९% महिला आता त्यांचे सोशल मीडिया खाते खाजगी ठेवण्यास प्राधान्य देतात. १८ ते ३० वर्षे वयोगटातील महिलांमध्ये ऑनलाइन हिंसाचार सर्वाधिक आहे. हा अहवाल सांगतो की, ऑनलाइन हिंसाचाराच्या २६% घटनांसाठी फेसबुक जबाबदार आहे. ऑनलाइन हिंसाचाराच्या सुमारे १९% घटना मोबाईल फोनद्वारे घडतात. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, ऑनलाइन हिंसाचाराच्या केवळ ३३% प्रकरणे सेवा प्रदात्याद्वारे घेतली जातात आणि केवळ ४१% प्रकरणे अधिकाऱ्यांकडे नोंदवली जातात.

राष्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण विभागाच्या अहवालानुसार, भारतात २०१८ ते २०२२ या पाच वर्षात सायबर गुन्ह्यांची संख्या ६३.५% वाढली आहे, व त्यामध्ये पीडित महिलांची संख्या ७१% आहे. २०२२ मध्ये एकूण ६५ हजार ९९३ गुन्ह्यांपैकी महिलांवरील सायबर गुन्ह्यांचे प्रमाण हे १४४०९ इतके आहे. गेल्या सात वर्षात भारतात राष्ट्रीय गुन्हे अन्वेषण विभागाकडे नोंद झालेल्या महिलांच्या विरोधातील सायबर गुन्ह्यांची अधिकृत संख्या ५२८९० इतकी आहे.

इंटरनेटने निःसंशयपणे लैंगिकता आणि लिंग समजून घेण्याच्या आणि व्यक्त करण्याच्या पद्धतींमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणले आहेत; परंतु त्याचे नकारात्मक पैलूदेखील मान्य करणे महत्त्वाचे आहे. भौतिक जगातील शैक्षणिक, बौद्धिक, राजकीय आणि सार्वजनिक क्षेत्रात महिलांच्या उपस्थितीमुळे निर्माण झालेली पुरुषांची अस्वस्थता, सायबर जगात सायबर बुलिंग, सायबर स्टॉकिंग आणि सायबर ट्रोलिंगच्या माध्यमातून व्यक्त होते आहे. प्रस्तुत संशोधनातून हे सिद्ध झाले की, शैक्षणिक, बौद्धिक, राजकीय आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील महिलांना सातत्याने समाजमाध्यमावर ट्रोल करून त्यांना सायबर जगातून बाहेर फेकले जात आहेच; पण त्याचबरोबर महिलांचे भौतिक जगातील प्रगती आणि करियरचे मार्गही बंद वा मर्यादित करत आहेत. सायबर जगातील विचलनात्मक वर्तन व ऑनलाईन गुन्हेगारी फक्त सायबेरस्पेसच्या आभासी जगातच नव्हे तर महिलांच्या वास्तविक भौतिक जगातील सार्वजनिक जीवनावरही परिणाम करत आहेत. शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमधील असमानतेपासून ते प्रतिगामी सांस्कृतिक नियमांच्या विषयक पारंपरिक लिंग भूमिका खोलवर रुजलेल्या समाजात डिजिटल क्षेत्रासह भौतिक जगातील महिलांच्या विकास आणि प्रगतीस थेट आव्हान देत आहेत.

पितृसत्ताक सायबर संस्कृतीने स्त्रियांना गुलाम बनवण्याची एक नवीन रणनीती शोधली आहे. सोशल मीडियासाठी विशिष्ट काही अंतर्निहित धोके आहेत. सोशल मीडियाच्या नियमित वापरातून निर्माण होणारे लुम्पॅनायझेशन आणि छद्म-समाधान हे खऱ्या स्त्री ओळखीच्या निर्मितीसाठी हानिकारक आहेत (अलीना एस -२०१८). इंटरनेट लैंगिकता आणि लिंगाशी संबंधित हानिकारक स्टिरियोटाइप, चुकीची माहिती आणि सायबर धमकीदेखील कायम ठेवू शकते. इंटरनेटच्या निनावीपणा आणि प्रवेशयोग्यतेमुळे हानिकारक आणि भेदभावपूर्ण सामग्रीचा प्रसार सुलभ झाला आहे. द्वेषयुक्त भाषण, सायबर गुंडगिरी आणि ऑनलाइन छळ या महत्त्वाच्या समस्या आहेत ज्या महिलांसह उपेक्षित समुदायांना विषमतेने प्रभावित करतात. शिवाय, इंटरनेटने अवास्तव

सारणी क्र. १– डिजिटल भारतातील महिलांविरुद्ध सायबर गुन्हे
भारतातील महिलांविरुद्ध सायबर गुन्हे : २०१५ ते २०२२

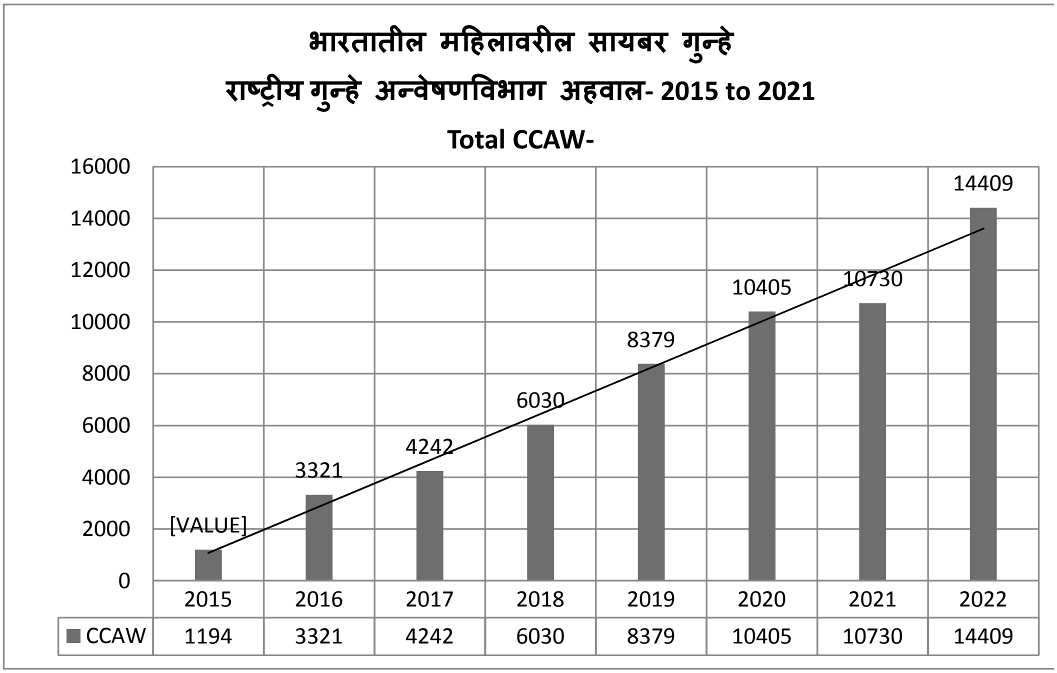

स्रोत– नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो २०१५ ते २०२१ खंड– II च्या अहवालाच्या सांख्यिकीय माहितीवरून https://ncrb.gov.in/sites/default/files/S>tatistics/S>tatistics-2015 to 2022_rev1_1.pdf

सौंदर्य मानके आणि शरीराच्या हानिकारक प्रतिमेच्या आदर्शांना, विशेषतः लिंगाच्या संबंधात जन्म दिला आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर, विशेषतः, सौंदर्याच्या संकुचित आणि अवास्तव चित्रणाचा प्रचार करण्यासाठी टीका केली गेली आहे, ज्यामुळे महिलांमध्ये अपुरेपणा आणि कमी आत्मसन्मानाची भावना निर्माण होऊ शकते. महिलांचे शरीर आणि ऑनलाइन कृती ऑफलाइन जगाच्या सत्ताकारणाने प्रभावित आहेत, जे भौतिक आणि प्रतीकात्मक दोन्ही स्तरांवर शक्तीच्या पदानुक्रमांना मजबूत करतात. इंटरनेटने ऑनलाइन छळ, रिव्हेंज पॉर्न आणि जिव्हाळ्याचा मजकूर गैर–सहमतीने शेअर करून व्यक्तींचे शोषण यासंबंधीच्या विचलनात्मक व्यवहारांनाही जन्म दिला आहे. महिलांवरील सायबर गुन्ह्यांचे मुख्य उद्दिष्ट व्यक्त होणाऱ्या, पत्रकारिता, बौद्धिक क्षेत्रात, राजकारण आणि समाजकारणात सक्रिय असणाऱ्या स्त्रियांना गप्प बसवणे आणि त्यांना घाबरवणे हे असते. महिलांवर सायबर गुन्ह्यांचा प्रभाव गंभीर असू शकतो, ज्यामुळे त्यांच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर, करिअरच्या संभावनांवर आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागावर परिणाम होतो. सततच्या ऑनलाइन गैरवर्तनामुळे महिलांच्यामध्ये मानसिक आघात, चिंता, नैराश्य आणि शक्तिहीनतेची भावना येऊ शकते (इरेन कंबेरिडो, नॅन्सी पास्कॉल– २०२०).

सायबर स्पेसमध्ये महिलांना भेडसावणारी बहुआयामी आव्हाने समजून घेण्यासाठी सायबर बळीची संकल्पना समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. व्हर्च्युअल क्षेत्र अनन्य आव्हाने सादर करत असल्याने सायबर पीडितपणा हा भौतिक जगातील पारंपरिक हिंसेच्या प्रकारांच्या पलीकडे जातो. डिजिटल जगाद्वारे दिलेली अनामिकता छळ करणाऱ्यांना प्रोत्साहन देते, तर पीडित

महिला अनेकदा अथक ऑनलाइन हल्ल्यांना तोंड देत स्वत:ला अलिप्त आणि शक्तिहीन समजतात व सामाजिक आणि सार्वजनिक जीवनातून माघार घेतात. पितृसत्ताक वृत्तीची अदृश्य दृढता सायबर स्पेसमध्ये महिलांचा सहभाग मर्यादित करते. सार्वजनिक जागांवर स्त्रियांची अस्वस्थ स्वीकार्यता तपासताना, या मनोवृत्तींना आकार देणारा ऐतिहासिक संदर्भ मान्य करणे महत्त्वाचे आहे. पारंपरिक लिंग भूमिका, सामाजिक जाणिवेमध्ये खोलवर रुजलेल्या, काही जागा पुरुषांसाठी राखीव आहेत. या जागांवर महिलांचा प्रवेश अनेकांना अस्वस्थ करणारा असतो. ऑनलाइन क्षेत्र, मुक्तीचे वचन असूनही, या ऑफलाइन नियमांचा विस्तार बनतो, डिजिटल पितृसत्ता कायम ठेवतो जी वास्तविक-जगातील असमानता दर्शवते. सायबरस्पेसमध्ये आच्छादित पितृसत्ताकतेचे स्तर उलगडताना हे स्पष्ट होते की, डिजिटल क्षेत्र ऑफलाइन टिकून राहिलेल्या खोलवर रुजलेल्या पितृसत्ताक संरचनांपासून मुक्त नाही. सार्वजनिक जागांवर महिलांची उपस्थिती स्वीकारणे ही अनेकांना अस्वस्थ करणारी असते व ही समस्या ऑनलाइन स्पेसला छळाच्या प्रजननाच्या ठिकाणी रूपांतरित करते. सामाजिक-आर्थिक घटक आणि वैचारिक भिन्नता यांच्यामुळे चाललेल्या वास्तविकतेचा संघर्ष, हाय-प्रोफाइल महिलांना लक्ष्य बनविण्याच्या प्रक्रियेला आणखी तीव्र करतो (के. जयशंकर).

व्यक्तीची सामाजिक वर्चस्व अभिमुखता आणि पुरुषी वर्चस्ववाद यासारखे जन्मजात समाजविरोधी व्यक्तिमत्त्व घटक एखाद्या व्यक्तीला अधिक ट्रोलिंग वर्तन स्वीकारण्यास आणि त्यात व्यस्त ठेवण्यास प्रवृत्त करतात. अश्लील कमेंट्स, डॉक्सिंग, आणि अपमानास्पद मेसेजेसच्या कारणाने महिलांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर, सामाजिक जीवनावर आणि कुटुंबीय जीवनावर परिणाम होतो. धर्मावर आधारित राजकारण किंवा विशिष्ट अल्पसंख्याक गटाशी संबंधित लेखन ट्रोलिंगला आकर्षित करू शकते. कारण अशा कृती भारतीय राज्याचे नेतृत्व करणाऱ्या उजव्या विचारसरणीच्या राजकीय पक्षाच्या संदर्भात समजून घेणे आवश्यक आहे. ट्रोलिंग हे एखाद्या व्यक्तीचे यादृच्छिक काम नसून ते राजकीय पक्षाच्या हातातील प्रचाराचे साधन बनले आहे. जवळजवळ सर्व राजकीय पक्षांकडे सायबर सेल असतात जे सोशल मीडिया हाताळतात. ट्रोल हा हिंदुत्ववादी राजकीय लॉबीचा एक भाग बनला आहे (नागमल्लिका गुडीपत्ती-२०१७).

समाजातील उपेक्षित वर्गातील महिलांना ट्रोलचे आणखी लक्ष्य केले जाते आहे. बुल्ली बाई ॲप हे त्याचे सर्वात ताजे उदाहरण आहे, ज्यामध्ये मुस्लीम महिला पत्रकारांना लक्ष्य केले गेले. वास्तविक, जगात उपेक्षित असलेल्यांना महिलांना आता ऑनलाइन जगातही उपेक्षिततेचा, अपमानाचा आणि तिरस्काराचा सामना करावा लागत आहे. सोशल मीडियावर लिंगभाव प्रेरित व्यक्ती आणि गटांनी द्वेषयुक्त ट्रोलच्या मोहिमा चालवून समाजमाध्यमांवर अनेक महिलांचा आवाज दाबला जात आहे. महिलांच्या ऑनलाइन अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला प्रतिबंधित केले जात आहे. ऑफलाइन जगातील पुरुषी अहंकार ऑनलाइन जगात प्रतिबिंबित झाला असून, राजकारण, समाजकारण व डिजिटल क्षेत्रातील महिलांचा वाढत चाललेला सहभागाने हा पुरुषी अहंकार दुखावला किंवा डिवचला गेला आहे. परिणामी, एक स्त्री म्हणून विशिष्ट लिंगाला ट्रोल केले जात आहे. सायबर हल्ल्यांचा उद्देश महिलांची विश्वासार्हता कमकुवत करणे हा असतो. तंत्रज्ञान-सुविधायुक्त लिंग-आधारित ट्रोलिंग हे महिलांच्या राजकारण आणि समाजकारणातील स्थान नाकारण्याबरोबरच डिजिटल सहभागातही अडथळा निर्माण करत आहे. ऑनलाइन ट्रोलिंग हे लिंगकेंद्रित आहे आणि इंटरनेटवर एक स्त्री असण्याचा तो एक परिणाम आहे, हे एक समाजशास्त्रीय तथ्य आहे. इंटरनेट व सोशल मीडिया हे एक असे साधन आहे की, जे महिलांना तंत्रज्ञानाच्या युगात त्यांच्या प्रगतीसाठी, अभिव्यक्तीसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी अधिक संधी उपलब्ध करून देत असले तरी ते सायबरस्पेसमधील विचलनात्मक वर्तनालाही जबाबदार ठरत आहे. हे ऑनलाइन विचलनात्मक वर्तन महिलांच्या डिजिटल सहभागात अडथळे निर्माण करते आहे. महिलांचे अधिकार, स्वातंत्र्य आणि सक्षमीकरण हे त्या त्या अधिक-अधिक डिजिटल नागरिक असण्यावर अवलंबून आहे. सायबर गुन्हे रोखण्यासाठी महिलांच्या डिजिटल

सहभागातील प्रवेश नाकारणे हे संयुक्तिक ठरत नाहीत. त्यासाठी सर्वच स्तरावर महिलांच्या विरोधातील सायबर गुन्हे रोखण्यासाठी प्रयत्न झाले पाहिजेत.

६.००: निष्कर्ष

इंटरनेटचा लिंग, लैंगिकता आणि विचलनात्मक व्यवहारावर निःसंशयपणे सखोल प्रभाव पडला आहे. भारतात भौतिक जगात खोलवर रुजलेली लैंगिकता सायबर जगात लिंगाधिष्ठित द्वेषाच्या स्वरूपात उमटली असून सायबरस्पेसमधील लिंगाधिष्ठित द्वेषयुक्त गुन्हे महिलांना सायबर जगातून बाहेर फेकत आहेत. सायबर ट्रोलिंग, सायबर बदनामी, सायबर स्टॉकिंग व सायबर जगातील महिलांवरील ऑनलाइन हिंसाचार भारतीय महिलांच्या सक्षमीकरणातला अडसर आहे. भारतात महिलांना सायबर जगात प्रताडित करण्यासाठी राजकीय, धार्मिक आणि जातीय असे अनेक संदर्भ कारणीभूत ठरत आहेत. महिलांच्या विरोधात ऑनलाइन छळ कायम राहाणे डिजिटल युगात पितृसत्ताक प्रतिकाराचे जागतिक स्वरूप अधोरेखित करते. जरी या पितृसत्ताक प्रतिकाराची अभिव्यक्ती संस्कृती आणि प्रदेशांमध्ये भिन्न- भिन्न असली तरी महिलांच्या शोषणाचे अंतर्निहित प्रवाह सुसंगतच आहेत. सोशल मीडिया आणि इंटरनेट तंत्रज्ञानाने महिलांना विद्यमान शक्ती संरचनांना आव्हान देण्याची क्षमता निर्माण केली असली तरी ऑनलाइन जगात पितृसत्ताक नियमांना कायम ठेवण्यातदेखील भूमिका ते बजावत आहेत. ऑनलाइन स्पेसमधील आच्छादित पितृसत्ता नष्ट करण्यासाठी व महिला सक्षमीकरणासाठी तंत्रज्ञानाच्या भूमिकेची गंभीर तपासणी करण्याची गरज आहे. ऑनलाइन छळाच्या मूळ कारणांना संबोधित करणारे उपाय विकसित करण्यासाठी तंत्रज्ञानाची भूमिका ओळखणाऱ्या समाजशास्त्रीय संशोधनाची आवश्यकता आहे. कारण त्यामुळे ऑनलाइन छळवणुकीला कारणीभूत असणाऱ्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचा शोध घेता येइल. भारतात लिंग डिजिटल विभाजन ही एक व्यापक समस्या आहे व सायबर जगातील लिंगभेद दूर करण्याची नितांत गरज आहे. अन्यथा, हे डिजिटल तंत्रज्ञान महिला आणि पुरुषांमधील विद्यमान असमानता वाढवू शकते आणि आणि महिलांच्या शोषणाचे नवीन प्रकार निर्माण करू शकते. महिला सक्षमीकरणासमोर समाजमाध्यमांनी उभी केलेली अनेक आव्हाने असूनही, महिलांना ऑनलाइन जागा सुरक्षितपणे आणि जबाबदारीने नेव्हिगेट करण्याचे मार्ग आहेत. महिलांच्या डिजिटल साक्षरतेला चालना देण्याबरोबरच हानिकारक ऑनलाइन वर्तन ओळखण्याची आणि त्यांचा प्रतिकार करण्याची डिजिटल क्षमता विकसित केली पाहिजे. लिंगआधारित डिजिटल विभाजन टाळण्यासाठी मानवी हक्कांवर आधारित दृष्टिकोनाचा अवलंब करून महिलांची डिजिटल क्षमता विकसित करण्यासाठी त्यांना शिक्षित आणि प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर ऑनलाइन छळाच्या जागतिक घटनेला संबोधित करण्यासाठी एक मजबूत कायदेशीर आणि धोरणात्मक चौकट निर्माण करणे आवश्यक आहे. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करण्याची आणि द्वेषयुक्त भाषण आणि छळवणुकीविरुद्ध कारवाई करण्याची जबाबदारी शासनाबरोबरच आपल्या सर्वांची आहे. महिलांमध्ये डिजिटल साक्षरतेचा प्रचार करून संभाव्य हानी आपण कमी करू शकतो. आम्ही सर्वांनीच जर जबाबदारीने आणि सर्वसमावेशकपणे महिलांच्या सायबर जगातील प्रवेश व हक्क स्वीकारले तर आणि तरच महिला सशक्तीकरणावर आधारित समाज निर्माण करू शकतो.

संदर्भसूची

1. Aleena. S. (2018), Digitizing the Gendered Subaltern: A Reading of Female Identity in Cyberspace, An International Refereed/Peer-reviewed English e-Journal Impact Factor: 3.019(IIJIF), ISSN: 2454-3365, Vol. 4, Issu 4 (December 2018)
2. Aayush Rathi, Ambika Tandon, Arjun Khanna, Sara Chamberlain (February 2022) , A study of the gender gap in social media use in India, its causes and the im{lications for women's empowerment.
3. Baleshwar Prasad. (2018) Women

Empowerment in India: Social and Economic U{liftment IJCRT | Volume 6, Issue 2 April 2018 | ISSN: 2320-2882.
4. Donna Haraway (1985), A Cyborg Manifesto - Science, Technology, and So>cialist-Feminism, https://archive.org/details/anarchy_Cyborg_Manifesto_Harroway
5. Irene Kamberidou, Nancy Pascall, (2020), The Digital Skills Crisis: Engendering Technology-Empowering Women In Cyberspace, European Journal of Social Science Studies, Vol 4, No 6.
6. Jaishankar, K. (2001). Cyber Criminology: Exploring Internet Crimes and Criminal Behavior. CRC Press: Taylor and Francis Group, USA.
7. Nagamallika Gudipaty (2017) Gendered Public Spaces Online trolling of women journalists in India, Comunicazione Politica 2/2017, 297-308, ISSN 1594-6061, January 2017 DOI:10.3270/87226
8. Nicola Doring (2004) Cyberpsychology & Behavior, Volume 3, Number 5, 2000 Mary Ann Liebert, Inc. July 5, 2004,
9. Sujata Subramaniam: From the Streets to the Web; Looking at Feminist Activism on social media, Economies, and political weekly, Vol. 50, Issue No. 17, 25 Apr 2015. Updated on 2 June 2021
10. Seema Singh and Dr. Antra Singh (2020), Women Empowerment in India: A Critical Analysis, ISSN:2320-0693, TATHAPI, Vol-19-Issue-44-June-2020
11. K.V. Shobha (2021) A Study on Women Empowerment in India, International Journal for Modern Trends in Science and Technology 7(11):120-124. DOI:10.46501/IJMTER 0711021.
12. GSMA Report- 2018.
13. Global Digital Report - 2021
14. Web Foundation • June 9, 2015.
15. https://www.liebertpub.com/doi/abs/10.1089/10949310050191845
16. https://downloads.bbc.co.uk/mediaaction/pdf/india-research-social-media-gender-gap-2022.pd
17. https://www.dnaindia.com/india/report-dna-special-cybercrime-against-women-at-its-peak-close-to-60-percent-women-a-victim-of-online-abuse-2847984
18. https://unric.org/en/how-technology-facilitated-gender-based-violence-impacts-women-and-girls/
19. https://ncrb.gov.in/en- report 2015 to 2022 vol- II

◆